

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>
Journal of Historical Researches
E-ISSN: 2476-3306
Document Type: Research Paper
Vol. 14, Issue 1, No.53, Spring 2022, pp

From Interaction to Confrontation: the Course of the Umayyads and the Marwanis' Standpoints on Imam Sajjad (A)

Abbas Mirzaiee*

Abstract

Examining the policies of the Umayyads and Marwanis toward Imam Sajjad (AS) after the event of Karbala is considered one of the important issues in understanding the political and social developments of the Shiites in the second half of the first century AH. On the one hand, it describes the activities of the Shiite community; on the other hand, it shows the influence and position of Imam (AS) in that era. This study specifically examines the historical sources of Shiites and Sunnis and tries to draw two interactive and confrontational paths of Umayyads and Marwanis toward Imam Sajjad (AS). The following research question is posed : during the Imamate of Imam Sajjad (AS), about 34 years, what was the Umayyads' treatment toward him? Historical studies show that a specific pattern on this subject cannot be drawn. The Umayyads had a positive and sympathetic approach toward Imam during a period from Yazid to the late period of Abdul Malik ibn Marwan, but from the late period of Abdul Malik and his son Walid, they had a negative and confrontational approach toward him. This study specifically examines the historical sources of Shiites and Sunnis and tries to draw two interactive and confrontational paths of Umayyads and Marwanis toward Imam Sajjad (AS).

Keywords:

Political history, Umayyads, Marwanids, Imam Sajjad (AS).

Extended Abstract

Yazid's behavior with Imam Sajjad (AS) after the event of Karbala should be considered. He allowed the Ahl al-Bayt to mourn after deciding to correct his behavior. He then respected the captives, placed Imam Sajjad (AS) and the other captives in a house near his palace, and gave them food and gifts. He also invited Imam Sajjad (AS) and his brother, Umar, for serving food with him in the morning and evening. Before moving the captives to Medina, he allowed Imam Sajjad (AS) to choose either to stay in Damascus or go to Medina. He suggested the Imam stay in Damascus so that

* Assistant Professor, Department of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran
(Corresponding author) a_mirzaei@sbu.ac.ir

he would be respected and honored by him. Imam Sajjad (AS) did not accept it and returned to Medina with Imam Hussein's family. Yazid appropriately treated Imam Sajjad (AS) even until the Harra uprising. He had some advice for Muslim Ibn Aqaba (d. 64 AH), his military commander, one of which was treating Ali Ibn Hussein (AS) kindly.

The Umayyad interactions with Imam Sajjad (AS) also continued after Yazid in the period of Marwan. Two reports have been quoted in Sunni historical sources in this regard. First, Marwan lent Imam Sajjad (AS) 4 or 6 thousand dinars after the Imam's return to Medina and advised Abdul Malik not to take it back from him.

We can also refer to Marwan's recommendation to increase the generation of Hosseinians. Continuation of this behavior can be traced to the event of the Harra uprising, in which the Umayyads were expelled from Medina and Marwan asked Imam Sajjad (AS) for asylum for his family and the Imam approved it. Marwan then thanked him and this was probably why he tried to ask the people of Medina to give Imam Sajjad (AS) protection during the allegiance of Muslim Ibn Aqaba. In this story, Muslim Ibn Aqaba summoned Imam Sajjad (AS) to pledge allegiance to Yazid. The Imam (AS) came to Muslim with Marwan and his son, Abdul Malik. He considered this behavior as a kind of request for safety and mentioned Yazid's benevolent advice for appropriately treating Imam Sajjad (AS) as the only reason for not attacking him and just rejecting it.

From the very beginning, Abdul Malik, like his father, Marwan, had an interactive approach with the Imam. In the event of the Harra uprising, Abdul Malik had witnessed that Imam Sajjad (AS) had given his mother (Ayesha/Aban's mother and Uthman's daughter) protection. Hence, the Imam was revered by Abdul Malik from the very beginning of his rule. Abdul Malik always praised him and said that Ali ibn Hussein (AS) had a position beyond what people had known for him. He provided financial assistance to the Imam and set a pension for him. He entrusted the charities of the Prophet (PBUH) and Ali Ibn Abi Talib (AS) to Imam Sajjad (AS) and even stood against other Hashemites on this issue. The culmination of the relationship between Abdul Malik and the Imam can be seen in the report saying that Abdul Malik ibn Marwan has been willing to marry one of his daughters to Imam Sajjad (AS), but he has refused to accept it.

The interactions of the Umayyads with Imam Sajjad (AS) were not permanent. Their confrontations with him began at the end of Abdul Malik's period. The historical reports show that Abdul Malik's attitude towards the Imam has changed from a certain time, which can be probably from the early 80s after the removal of Ibn Zubayr's sedition (AD 72 AH) when the Umayyads have been relieved of the danger of the Zubayris and have not needed to interact with and satisfy the Alawites. Also, there are reports of Abdul Malik spying on the Imam. Abdul Malik asked Imam Sajjad (AS) to send him the sword of the Messenger of God, which was one of the symbols of Imamate and leadership in the eyes of Shiites and had been claimed to now belong to the Imam. Abdul Malik's request was met with a negative response from the Imam and thus, he threatened him in a letter to cut his pension from the treasury. Abdul Malik's same concerns probably led him to finally summon the Imam to Sham (today's Syria) in the early 90s. This confrontation continued during Walid's time. In political matters, Walid had maximum pressure on the Hashemites. His pressures were specifically on Imam Sajjad (AS) as well. Concerning alms, which were one of the most important financial sources for Imam Sajjad (AS), the alms related to Imam Ali (AS), the Imam's grandfather, were entrusted to Hassan Muthanna during the period of Walid (Late 90s AH). The Umayyads' confrontation with Imam Sajjad (AS) had reached a point where he kept defending Hassan Muthanna, who was a clear opponent of the Umayyads. Eventually, Walid and the Umayyads could not tolerate Imam Sajjad (AS) and poisoned and martyred him like other opposing Hashemites.

References

1. Abbas, E., & Abbas, B. (Eds). (1996). *Ibn Hamdun's al-tadhkira al-hamduniya*. First Edition. Beirut: Dar Sader Lettaba'a va Al-Nashr.
2. Abd Al-Sayyed, O. (Ed.). (1993). *Sheikh Saduq's al-e'teqadat fi din al-emamiya*. Second Edition. Beirut: Dar Al-Mufid Lettaba'a va Al-Nashr.
3. Abi Hajar, M. S. B. (Ed.). (1990). *Bayhaqi's sho'ab al-iman*. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Elmiya.
4. Abu Al-Faraj Isfahani (n.d). *Al-aghani*. Beirut: Dar Al-Ahya.

5. Ahmad Ibn Hanbal (n.d). *Musnad ahmad*. Beirut: Dar Sader.
6. Akasha, Th (Ed.). (1969). *Ibn Qutaybah's al-ma'aref*. Egypt: Dar Al-Ma'aref.
7. Al-Abashihi, B. (n.d). *Al-mustatraf fi koll-e fann-e mustazraf*. (n.p): Dar va Maktab Al-Hilal.
8. Al-Arna'out, Sh. (Ed.). (1993). *Zahabi's seyr al-a'lam al-nobala*. Beirut: Al-Resalah Institute.
9. Alawan (Ed.). (1992). *Ibn Hamza Tusi's al-thaqib fi al-manaqib*. Qom: Ansarian Publication.
10. Al-A'zami, H. A. (Ed.). (n.d). *Sunan-e Sa'eed ibn Mansour*. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Elmiya.
11. Al-Duri, A. A., & Al-Mutallibi, A. J. (Eds). (n.d). *Akhbar al-Dowla al-Abbasiya*. Beirut: Dar Al-Tali'a le Tab'a va Al-Nashr.
12. Al-Kashfi, M. T. (Ed.). (1967). *Sheikh Tusi's al-mabsut*. Tehran: Al-Matb'a Al-Haydariya.
13. Al-Khafaf, H. (Ed.). (1989). *Sayyed Ibn Tawus's fath al-abwab*. Beirut: Al al-Bayt (AS) le Ehya al-Torath Institute.
14. Al-Laham, S. (Ed.). (1989). *Ibn Abi Shaybah Kufi's al-mosnef*. Beirut: Dar Al-Fikr.
15. Al-Rana'out, A., & Turki, M. (Eds.). (1999). *Safadi's al-vafi belvafiyyat*. Beirut: Dar Ehya Al-Torath.
16. Al-Taleqani, M. H. (Ed.). (1961). *Ibn 'Anba's omda al-talib fi ansab al-abi talib*. Najaf: Manshurat Al-Matba Al-Haydariya.
17. Amer, A. M. (Ed.). (1960). *Ibn Qutaybah's akhbar al-taval*. First Edition. Cairo: Dar Al-Ahya Al-Kotob Al-Arabiya.
18. Ata, M., & Ata, M. A. (Eds.). (1992). *Ibn Jawzi's al-montazam fi tarikh al-moluk va al-omam*. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Elmiya.
19. Awad Ma'ruf, B. (Ed.). (1986). *Mazi's tahdhib al-kamal fi asma' al-rejal*. Beirut: Al-Resalah Foundation.
20. Bahr Ulum, M. S. (Ed.). (1962). *Abi Nasr Bukhari's ser al-selsela al-Alawiya*. Najaf: Al-Matba' Al-Haydariya.
21. Sheikh Saduq, M. A. B. Q. (1965). *Elal al-sharae'*. Najaf: Al-Maktab Al-Haydariya.
22. Bayhaqi, A. H. (n.d). *Al-sonan al-kobra*. Beirut: Dar Al-Fikr.
23. Blazeri, A. Y. J. (n.d). *Ansab al-ashraf*. Egypt: Dar Al-Ma'arif.
24. Derakhsheh, J., & Shoja'ie, J. (2015). Principles of foreign policy in the political life of Imam Sajjad (AS). *Bahar Quarterly Journal*, 33, 43-62.
25. Etan, K. (2006). *Madkhal Ali Ibn al-Hussein*. Qom: Shi'ite Studies.
26. Faizi, A. A. A. (Ed.). (1963). *Qazi No'man's da'aem al-Eslam*. Cairo: Dar Al-Ma'aref.
27. Ghaffari, A. A. (Ed.). (1987). *Kalini's kafi*. Fifth Edition. Tehran: Dar Al-Kotob Al-Eslamiya.
28. Hamavi, Sh. A. Y. (n.d). *Mo'jam al-Boldan*. Beirut: Dar Ehya Al-Torath Al-Arabi.
29. Hamiri Qomi (n.d). *Qorb al-asnad*. Qom: Al Al-Bayt (AS) le Ehya Al-Torath Institute.
30. Hosseini Al-Armawi Al-Muhaddith, J. (Ed.). (1985). *Fazl Ibn Shazan Al-Azdi's al-izah*. Tehran: Tehran University Press.
31. Hosseini Jalali, M. (Ed.). (1994). *Qazi No'man's sharh al-akhbar fi fazael al-A'emma al-Athar*. Qom: Al-Nashr Al-Eslami Institute.
32. Hosseini, S. Gh. H. (2003). Headlines on the political movement of Imam Sajjad (AS) in Karbala movement. *Journal of the Islamic Government*, 26, 376-408.
33. Ibn Athir, B. (n.d). *Asad al-ghabah*. Beirut: Dar Al-Kitab Al-Arabi.
34. Ibn Athir, I. A. (n.d). *Al-kamel fi al-tarikh*. Beirut: Dar Sader.
35. Ibn Habban, M. H. (n.d). *Al-thaghat*. Beirut: Al-Kotob Al-Thaghafiya.
36. Ibn Hajar Asqalani, A. A. H. (n.d). *Tahdhib al-tahdhib*. Beirut: Dar Al-Fikr.
37. Ibn Qutaybah, A. M. A. (n.d). *Al-imama va al-siyasa*. First Edition. Beirut: Dar Al-Azwa.
38. Ibn Sa'd, M. S. (n.d). *Al-tabaqat al-kobra*. Beirut: Dar Sader.
39. Ibn Shahr Ashub, A. A. M. (n.d). *Manaqib al-abi talib*. Najaf: Al-Maktab Al-Haydariya.
40. Ibrahim, M. A. (Ed.). (1959). *Ibn Abi al-Hadid's description of Nahj al-Balagha*. Beirut: Dar Al-Ahya Al-Kotob Al-Arabiya.
41. Ja'farian, R. (2010). *The intellectual and political lives of the Shiite Imams (AS)*. Tehran: Elm Publication.
42. Kuche Baghi, M. H. (Ed.). (1984). *Saffar's basa'er al-darajat*. Tehran: Matba' Al-Ahmadi.

43. Mas'oudi, B. (n.d). *Al-tanbih va al-eshraf*. Beirut: Dar Sa'ab.
44. Mas'oudi, B. (1984). *Moravvej al-zahab va ma'aden al-jowhar*. Second Edition. Qom: Manshurat Dar Al-Hijrah.
45. Mirzayi, A. (2021). Historical validation of Shiite reports in comparison with Sunni historical reports: A case study of reports related to the interactions of Imam Sajjad (AS) and Abdul Malik ibn Marwan. *Journal of Islamic History*, 21(4), 25-50.
46. Mousavi Khorsan, S. H. (Ed.). (1986). *Sheikh Tusi's tahdhib al-ahkam*. Third Edition. Tehran: Dar Al-Kotob Al-Eslamiya.
47. Ranjbar, M. (2001). Positions of Imam Sajjad (AS) after the event of Karbala. *Ma'refat*, 40.
48. Razi, A. H. (n.d). *Al-jarh va al-ta'dil*. First Edition. Deccan: Press of Majlis Da'eratolma'aref Al-Osmaniya.
49. Rokabian, R. (2014). Political Thought of Imam Sajjad (AS). *Journal of History*, 37, 17-40.
50. Salimdarani, H. (Ed.). (2000). *Darmi's traditions*. Riyadh: Dar Al-Mughni.
51. Shafi'ie (1983). *Kitab al-um*. Second Edition. Beirut: Dar Al-Fikr Lettaba'a va Al-Nashr.
52. Sheikh Mofid, B. (n.d). *Al-Jomal*. Qom: Maktab Al-Davari.
53. Sheikh Mofid, B. (1994). *al-ershad fi ma'rifa hojjaj allah ala al-ebad*. Second Edition. Beirut: Dar Al-Mufid.
54. Shiri, A. (Ed.). (1988). *Ibn Kathir's al-bedaya va al-nahaya*. Beirut: Dar Al-Ihya Al-Torath Al-Arabi.
55. Shiri, A. (Ed.). (1995). *Ibn 'Asaker's history of Medina and Damascus*. Beirut: Dar Al-Fikr.
56. Suleiman, D. T. (n.d). *Musnad Abi Dawood al-Tayalsi*. Beirut: Dar Al-Ma'refa.
57. Tabari, M. J. (1983). *Tarikh al-Tabari*. Beirut: A'lami le Al-Matbu'at Institute.
58. Tabrizian al-Hassoun, F. (Ed.) (1996). *Abu Salah Halbi's taqrib al-ma'aref*. Qom: Al-Mohaqqiq.
59. Tadmari, O. A. S. (Ed.). (1987). *Zahabi's tarikh al-Islam*. First Edition. Beirut: Dar Al-Kitab Al-Arabi.
60. Yafe'ie, A. M. A. (1997). *Mer'at al-jonan va ebrat al-yaqzan*. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Elmiya.
61. Ya'qubi, A. A. Y. (n.d). *Tarikh al-Ya'qubi*. Qom: Institute of Spreading the Culture of Ahl Al-Bayt (AS).
62. Zohri Al-Najjar, M. (Ed.). (1996). *Tahawi's sharh-e ma'ani al-athar*. Second Edition. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Elmiya.

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال چهاردهم
شماره اول (پیاپی ۵۳)، بهار ۱۴۰۱، ص ۷۰ - ۵۷
تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۲/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۹/۹
Doi: [10.22108/JHR.2021.128506.2190](https://doi.org/10.22108/JHR.2021.128506.2190)

پیگیری سیری تاریخی از تعامل تا تقابل؛ امویان با امام‌سجاد(ع)

عباس میرزایی*

چکیده

بررسی سیاست‌های امویان پس از ماجرای قیام امام‌حسین(ع) با امام‌سجاد(ع)، از موضوعات مهم در فهم تحولات سیاسی و اجتماعی شیعه در نیمه دوم سده نخست قمری است؛ چون این موضوع نشان‌دهنده فعالیت‌های جامعه شیعی از یک سو و جایگاه و تأثیرگذاری امام‌سجاد(ع) از سوی دیگر است. موضوعی که با توجه به کمی داده‌ها از آن دوره تاریخی، با چالش‌هایی برای اندیشه شیعه روبه‌روست. حال این پرسش مطرح است: در طول دوران امامت امام‌سجاد(ع)، یعنی حدود ۳۴ سال، امویان با ایشان چه مناسباتی داشتند؟ بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد تصور الگوی واحدی برای این موضوع امکان‌پذیر نیست. امویان در دوره‌ای، از یزید تا اواخر دوره عبدالملک بن مروان، رویکردی مثبت و همراه‌گونه با امام‌سجاد(ع) داشتند؛ ولی از دوره‌ای، یعنی اواخر دوره عبدالملک و دوره فرزندش ولید، رویکردی سلبی و برخوردگونه را پی گرفتند. این پژوهش براساس روش «ایده‌پرداز داده‌محور»، تلاش می‌کند براساس گزارش‌های منابع مختلف تاریخی و رجالی و حدیثی، از ارتباطات امویان با امام‌سجاد(ع) نظریه‌ای ارائه کند که زمینه‌ساز فهمی تاریخی از فعالیت‌های امام‌سجاد(ع) شود. این نظریه ارائه نظمی تاریخ براساس داده‌های مرتبط با امام‌سجاد(ع) و امویان است.

واژه‌های کلیدی: تاریخ‌نگاری، امویان، تاریخ سیاسی شیعه، امام‌سجاد(ع).

* استادیار گروه معارف، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهیدبهبشتی، تهران، ایران (نویسنده مسؤول) a_mirzaei@sbu.ac.ir

مقدمه

امام‌سجاد(ع) در طول حدود ۳۴ سال دوران امامت خود، با خلافت اموی در ارتباط بود. از نظر سیاسی و اجتماعی، ایشان برای امویان شخصیتی درخور توجه به شمار می‌آمد: از یک سو نوۀ علی بن ابی طالب(ع) بود که تقابلات ایشان با بنی‌امیه مشهور بود و از سوی دیگر، فرزند حسین بن علی بود که ماجرای قیام ایشان علیه امویان، معروف‌ترین قیام در تاریخ صدر اسلام به شمار می‌رود. در واقع، امام‌سجاد(ع) تنها کسی از خاندان بنی‌هاشم بود که قابلیت منتقم‌شدن/بودن برای خون پدر را داشت و این خطری بالقوه برای خلافت اموی بود. از این رو به طور طبیعی، امویان به ایشان توجه ویژه‌ای داشتند.

حال این پرسش مطرح است: امویان در طول این ۳۴ سال امامت حضرت، در برابر ایشان چه واکنشی داشته‌اند؟ رویکرد رفتاری آنها با امام‌سجاد(ع) چگونه بوده است؟ به نظر می‌رسد در دورۀ یزید (حک ۶۶۰ تا ۶۶۴ق/ ۶۸۰ تا ۶۸۴م) و مروان بن حکم (حک ۶۶۴ و ۶۶۵ق/ ۶۸۳ و ۶۸۴م) و تا اواخر خلافت عبدالملک بن مروان (حک ۶۶۵ تا ۶۸۶ق/ ۶۸۴ تا ۷۰۵م) رویکرد امویان تعامل‌گونه و همراهی با امام‌سجاد(ع) بود؛ ولی از اوایل دهه نود قمری/هشتم میلادی، رویکردی سخت‌گیرانه در پیش گرفتند که اوج آن را باید در دورۀ ولید بن عبدالملک و با شهادت امام‌سجاد(ع) پیگیری کرد.

اهمیت این موضوع از این جهت است که تاکنون دو نظریه متفاوت درباره امام‌سجاد(ع) و امویان مطرح شده است: نظریه‌ای که شیعیان از تقابل امویان با امام مطرح کرده‌اند؛ همچنان‌که در بخش پیشینه خواهد آمد و نظریه‌ای که منابع تراجم‌نگاری اهل سنت، در ادامه مقاله بحث خواهد شد، و براساس آنها مستشرقان (برای نمونه ر.ک: اتان کلبی، ۱۳۸۵:

۲۱۳) مطرح می‌کنند و آن دوستی و همراهی امام‌سجاد(ع) با امویان است. به نظر می‌رسد هیچ‌کدام از این دو نظریه دقت تاریخی ندارند و مطالعه و پژوهش حاضر نشان می‌دهد دنبال کردن نظریه‌ای دیگر ممکن است.

اهمیت این موضوع از جهت دیگری نیز درخور توجه است و آنکه در دورۀ موضوع بحث، یعنی نیمه دوم سده نخست قمری، مطالعه‌های شیعه‌پژوهشی یا مطالعه‌های مربوط به اهل بیت با چالش‌های جدی روبه‌روست. نبود منابع شیعی و همچنین فقدان درخور توجه گزارش‌ها از فعالیت‌های مختلف امام‌سجاد(ع)، در حیطه رهبری یا ارتباط با جامعه شیعه، در منابع مختلف از عمده این چالش‌هاست. واکنش حاکمیت به ایشان یکی از راه‌هایی است که براساس آن به فعالیت‌های امام‌سجاد(ع) در این باره پی می‌بریم. در واقع به احتمال به‌طور طبیعی، این امکان وجود دارد که رفتار خلافت اموی را واکنشی به کنش‌های سیاسی و اجتماعی امام‌سجاد(ع) به شمار آوریم؛ از این رو فهم این واکنش‌ها در حکم زمینه‌ای جدی برای فهم رفتارهای امام‌سجاد(ع) در حوزه‌های گوناگون سیاسی و اجتماعی است که باید به آن توجه کرد.

موضوع بحث از این جهت که قادر است در فهم و تحلیل فعالیت‌های شیعیان در سده نخست قمری بسترسازی کند، به‌نوعی موضوع با ضرورتی تلقی می‌شود؛ البته این ضرورت از جنبه دیگری آشکار است و آنکه درباره شهادت یا وفات امام‌سجاد(ع) گفت‌وگوهایی جدی مطرح شده است. برخی از مورخان شیعی قائل به شهادت امام‌سجاد(ع) نیستند که از این میان باید به شیخ مفید اشاره کرد (شیخ مفید، ۱۴۱۴: ۱۳۷/۲). این پژوهش در مقام داوری بین این دو نظریه نیست؛ ولی می‌توان مباحث مرتبط با این موضوع را یک گام پیش برد که با توجه به سیر

شیعه و سنی بررسی کرده است. مقاله فرضیه‌ای را پی گرفته است مبنی بر اینکه انتقال برخی میراث تاریخی از منابع اهل سنت به منابع شیعی با پرداخت‌هایی همراه بوده است. پرداخت‌هایی که به احتمال با اهداف مذهبی و ارتقاء جایگاه ائمه صورت پذیرفته و برای نمونه، گزارش‌های مرتبط با امام سجاده (ع) و عبدالملک بن مروان را در منابع شیعه و اهل سنت پی گرفته است (میرزایی، ۱۳۹۹: تمام مقاله). مقاله‌ای که در اصل با نظریه و فرضیه مقاله حاضر متفاوت است. در واقع، هدف مقاله حاضر که نوآوری اصلی مقاله نیز محسوب می‌شود، زمینه‌سازی برای ارائه تحلیل‌ها و فهم درست از تاریخ و سیره سیاسی امام سجاده (ع) است؛ همچنین عرضه تاریخی منسجم و هماهنگ و به دور از آشفتگی از رفتار سیاسی حضرت است. از این رو این نظریه دنبال می‌شود که رفتارهای امویان درباره امام سجاده (ع) در سیری طولی تاریخی باید مطالعه شود. همین سیر تاریخی خود نظریه‌ای است که براساس داده‌های تاریخی شکل گرفته است و در واقع این نظریه، داده‌های تاریخی را توضیح‌پذیر می‌کند.

آخرین نکته درخور توضیح اینکه نویسنده در برابر اصل گزارش‌ها به صورت منفعلانه رفتار کرده است؛ به این معنا که اصل گزارش‌ها را از نظر سندی و محتوا با معیارهای اعتقادی بررسی نکرده است که البته بررسی آنها از نظر کلامی یا حدیثی در جای دیگری امکان‌پذیر است. حال این مقاله براساس همان گزارش‌ها تلاش می‌کند نظریه‌ای ارائه کند. نظریه‌ای که در پی ایجاد نظمی برای گزارش‌های تاریخی است که براساس آن فهم تحولات تاریخی و به طور ویژه دوران امام سجاده (ع)، در جایگاه رهبری شیعی، زمینه‌سازی شود. این نظم قادر است فهم بسیاری از گزارش‌ها را معنادار کند و به جای اینکه با معیارهای غیرتاریخی نقد شوند، براساس نظم ارائه شده آنها را

رفتارهای امویان با امام سجاده (ع)، شاید نظریه شهادت از قرائن بیشتری برخوردار باشد.

براساس جست‌وجوهای نویسنده، درباره این موضوع و نظریه مطرح شده، اثری نگاشته نشده است؛ البته درباره تاریخ و اندیشه سیاسی امام سجاده (ع) به طور عمومی پژوهش‌هایی صورت گرفته است که باید به حیات فکری سیاسی امامان شیعه از رسول جعفریان اشاره کرد. در این اثر نویسنده بخشی را به زندگی سیاسی امام سجاده (ع) اختصاص داده است (جعفریان، ۱۳۹۰: ۲۸۴ تا ۲۹۶). سیدمحمد رضا حسینی جلالی نیز در کتاب ارزشمند خود، جهاد امام سجاده (ع) در نمونه‌های متعددی درباره مواضع سیاسی امام سجاده (ع) با امویان گفت‌وگوهایی کرده است.

«اندیشه سیاسی امام سجاده (ع)» (رکابیان، ۱۳۹۳: ۱۷ تا ۴۰)، «اصول سیاست خارجی در سیره سیاسی امام سجاده (علیه السلام)» (جلال درخشه و جبار شجایی، ۱۳۹۴: ۴۳ تا ۶۲)، «مواضع امام سجاده (ع) پس از کربلا» (رنجبر، ۱۳۸۰) و «سرفصل‌هایی از حرکت سیاسی امام سجاده (ع) در نهضت کربلا» (حسینی، ۱۳۸۱: ۳۷۶ تا ۴۰۸) از جمله مقاله‌هایی است که درباره اندیشه و سیره سیاسی امام سجاده (ع) نگاشته شده است؛ ولی هیچ‌کدام از این آثار مواضع امویان را در قبال امام سجاده (ع) بررسی نکرده‌اند. البته در دو کتاب نخست، گزارش‌های پراکنده‌ای از این موضوع نقل شده است؛ ولی در قالب نظریه‌ای تاریخی قرار نگرفته است؛ یعنی نگاهی که این مقاله تلاش می‌کند به آن برسد.

تنها یک مقاله با نام «اعتبارسنجی تاریخی گزارش‌های شیعی در مقایسه با گزارش‌های تاریخی اهل سنت؛ مطالعه موردی گزارش‌های مرتبط با تعاملات امام سجاده (ع) و عبدالملک بن مروان» از عباس میرزایی منتشر شده است که در آن نویسنده برخی گزارش‌های امام سجاده (ع) و عبدالملک را در منابع

خود جای داد و به آنها غذا و هدایایی داد؛ همچنین امام سجاده (ع) و برادرش عمر را صبح و شام بر سفره خود دعوت می‌کرد (طبری، ۱۴۰۳: ۳۵۴/۴ و ۳۵۳/۴؛ ابن قتیبه دینوری، ۱۹۶۰: ۲۶۰ و ۲۶۱).

پیش از حرکت اُسرائ به سمت مدینه، یزید به امام سجاده (ع) برای اقامت در دمشق و رفتن به مدینه اختیار داد. یزید به امام (ع) پیشنهاد کرد در دمشق بماند تا در کانون احترام و اکرام او قرار گیرد؛ اما امام نپذیرفت و همراه اهل بیت امام حسین (ع) به مدینه بازگشت (بلاذری، ۱۹۵۹: ۲۱۷/۳). البته بعید نیست که این گزارش‌های پیشنهاد اقامت در دمشق، ساخته و پرداخته‌ی روایان مکتب شام در دوره‌های بعد باشد.

به هر حال، براساس گزارش‌های منابع تاریخی اهل سنت، یزید اهل بیت امام حسین (ع) را تجهیز کرد و اموال فراوان و لباس‌های جدید به آنها داد و امام سجاده (ع) را همراه مردان امینی با کمک سی اسب‌سوار و پیکی راهی مدینه کرد. یزید به رسول خود دستور داد هر نیازی داشتند با او مکاتبه کند (طبری، ۱۴۰۳: ۳۵۵/۴؛ دینوری، ۱۹۶۰: ۲۶۰ و ۲۶۱).

رفتار مناسب یزید با امام سجاده (ع) در قیام حره نیز ادامه پیدا می‌کند. او به مسلم بن عقبه (م. ۶۶۴/ق ۶۸۳م)، فرمانده نظامی خود، توصیه‌هایی کرد؛ از جمله اینکه با علی بن حسین (ع) به خوبی رفتار کند (طبری، ۱۴۰۳: ۳۷۲/۴؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۳/۶؛ ابن اثیر، ۱۹۶۵: ۱۱۳/۴) که علت آن را به احتمال باید بر پایه‌ی نامه‌ای دانست که امام سجاده (ع) برای یزید فرستاد و از همراهی نکردن در قیام خبر داد (طبری، ۱۴۰۳: ۳۷۲/۴ و ۳۷۹). هم از این روست که یزید باور داشت امام سجاده (ع) در شورش مردم مدینه همراهی نکرده است (بلاذری، ۱۹۵۹: ۳۲۲/۵ و ۳۲۳؛ ابن اثیر، ۱۹۶۵: ۱۱۳/۴).

پذیرفت یا وجهی از پذیرش بر آن قائل شد و به جنگ تاریخ نرفت؛ البته به این نکته نیز باید توجه کرد که در تبیین زندگی ائمه و تحلیل آن، مؤلفه‌ای به نام «تقیه» را نیز باید در نظر گرفت. از این رو درباره‌ی رفتارهای تعاملی امام سجاده (ع) با امویان نیز به این موضوع باید توجه کرد.

درواقع، این مقاله «ایده‌محور داده‌پرداز» نیست و «ایده‌پرداز داده‌محور» است؛ به این معنا که تلاش می‌کند براساس همین داده‌های موجود، نظریه‌ای را طراحی کند. در این روش، اعتماد بر این داده‌ها از این روست که به‌ندرت بخشی از این داده‌ها با دقت‌های رجالی نمره‌ی قبول می‌گیرند و بیشتر آنها اخبار آحاد است. در این روش، نظریه این است که معیاری برای ارزشیابی گزارش‌های تاریخی ارائه شود.

الف. تعامل امویان با امام سجاده (ع)

مواجهه‌ی جدی یزید با امام سجاده (ع) در دمشق و زمان حضور اُسرائی کربلا در مسجد اموی است که در این هنگام، امام به یزید فرمود اگر رسول خدا (ص) چنین وضعی را می‌دید، ما را از این بندها رها می‌کرد. یزید تأیید کرد و دستور داد زنجیرها را باز کنند. در ادامه، امام (ع) فرمود اگر رسول خدا (ص) می‌دید ما چقدر دور هستیم، ما را مقرب می‌کرد که در این حال یزید دستور داد که حضرت نزدیکش شود (ابن اثیر، ۱۹۶۵: ۸۶/۴). تغییر رفتار یزید را از همین جلسه می‌توان دید. او از روی ظاهر، اتفاق‌های روز عاشورا را به‌عهده‌ی ابن زیاد می‌انداخت و او را لعن می‌کرد و بر امام حسین (ع) رحمت می‌فرستاد (دینوری، ۱۹۶۰: ۲۶۰ و ۲۶۱؛ بلاذری، ۱۹۵۹: ۲۱۷/۳).

یزید برای اصلاح چهره‌ی خود، به اهل بیت اجازه‌ی عزاداری داد و به اُسرائ احترام گذاشت و امام سجاده (ع) و دیگر اُسرائ را در منزلی نزدیک کاخ

ولی از او بیعت نگرفت. به این علت که یزید به چنین کاری او را تکلیف نکرده بود (یعقوبی، بی تا: ۲/۲۵۱).
گفتنی است در قیام حره، رهبران قیام مردم را به خلافت عبدالله بن زبیر دعوت کردند و با او بیعت کردند؛ پس طبیعی بود که امام سجاده (ع) امویان را بر زبیریان ترجیح دهد؛ چون به احتمال به علت دشمن مشترک، خصومت و تقابل امویان و علویان به طور موقت تعدیل شد تا شاخهٔ سومی به نام زبیریان ظهور نکند؛ چه اینکه زبیریان هنوز به خلافت نرسیده، تصمیم داشتند هفده نفر از هاشمیان را در مکه بسوزانند. مسئلهٔ بیعت و نامهٔ امام سجاده (ع) به یزید و... نیز ممکن است تدبیری در این راستا قلمداد شود. در مجموع، حتی اگر تعامل یا رفع خصومت‌ها به علت دشمن مشترک هم باشد، باز ممکن است محل بحث باشد؛ البته هم در حکم فراموش کردن خصومت‌های دیرینه و هم به علت ظهور دشمن مشترکی که مصر و کوفه و حتی بخش‌هایی از شام را نیز تصرف کرده بود و برای امویان تهدیدی جدی به شمار می‌رفت.

در ماجرای حره، همچنان که بحث خواهد شد، امام سجاده به اتفاق عبدالملک بن مروان به دیدار مسلم رفت که خود مانوری برای اتحاد علوی اموی در مقابل زبیریان بود.

به هر حال، ماجرای تعاملات یزید و امام سجاده (ع) به خود یزید منحصر نبود و افزون‌بر یزید، والیان و نظامیان او نیز با امام سجاده (ع) تعاملاتی داشتند. از نظامیان باید به ماجرای حصین بن نمیر (م. ۶۶ یا ۶۷ ق/ ۶۸۵ یا ۶۸۶ م) اشاره کرد. یزید برای جنگ با عبدالله بن زبیر یکی از فرماندهان شاخص خود را به نام حصین بن نمیر راهی مکه کرد؛ ولی در میانهٔ جنگ خبر رسید یزید از دنیا رفته است. لشگر حصین در راه بازگشت به شام وارد مدینه شد و با استقبال و

این همراهی نکردن در قیام ممکن است به علت دیدگاه‌های ویژهٔ حضرت دربارهٔ نامشروع بودن خلافت باشد؛ ولی ممکن است به علت حدس یزید دربارهٔ اتفاق‌های آیندهٔ مدینه و توصیه به همراهی نکردن امام با شورشیان نیز باشد (ذهبی، ۱۹۹۳: ۳/۳۲۰ و ۳۲۱؛ ذهبی، ۱۴۰۷: ۵/۲۰ و ۲۱). شاید این به ظاهر سفارش و شاید در واقع این دستور، در تصمیم امام مبنی بر همراهی نکردن نیز بی‌تأثیر نبوده باشد. به هر حال، برخلاف دستور یزید مبنی بر خوش رفتاری با امام، مسلم در ابتدا برخورد مناسبی با امام نداشت. مسلم امام را احضار کرد و پیش از آمدن، به شدت از حضرت خمشگین بود و از ایشان و پدرش بیزاری می‌جست (مسعودی، ۱۴۰۴: ۳/۷۰ و ۷۱)؛ ولی به علت همان سفارش‌های یزید، کوتاه آمد (طبری، ۱۴۰۳: ۴/۳۷۹؛ ابن‌اثیر، ۱۹۶۵: ۴/۱۱۹). البته ممکن است علت دیگری هم داشته باشد که در گزارش‌های تاریخی به آن اشاره نشده است.

رفتار مناسب یزید با امام در حدی بود که حتی منابع از بیعت نکردن امام سجاده (ع) با یزید در جریان قیام حره سخن گفته‌اند. در این باره گزارش‌های فراوانی در منابع تاریخی نقل شده است؛ مانند ابن‌سعد (م. ۲۳ ق/ ۶۴۴ م) و ابن‌قتیبه دینوری (م. ۲۷۶ ق/ ۸۸۹ م) که گزارش کرده‌اند امام (ع) نزد مسلم آمد؛ ولی بیعتی صورت نگرفت (ابن‌سعد، بی تا: ۵/۲۱۵؛ ابن‌قتیبه دینوری، ۱۴۱۰: ۱/۲۴۱). مسعودی (م. ۳۴۶ ق/ ۹۵۷ م) نیز نقل کرده است از مردم مدینه، غیر از امام سجاده (ع) و علی بن عبدالله بن عباس، بیعت گرفتند که بنده یزید باشند (مسعودی، بی تا: ۲۶۴؛ مسعودی، ۱۴۰۴: ۳/۷۰). ابن‌اثیر (م. ۶۳۰ ق/ ۲۳۳ م) این را نیز افزوده است که مسلم بن عقبه الزامی نکرد امام سجاده (ع)، مانند اهل مدینه، با یزید بیعت کند (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵: ۴/۱۱۹ و ۱۲۰). یعقوبی در گزارشی توضیح داده است مسلم امام را خواست؛

اکرام امام سجاده (ع) روبه‌رو شد (طبری، ۱۴۰۳: ۵۰۲/۵ و ۵۰۳؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۲۴۸/۸).

همچنین باید به ارتباط امام سجاده (ع) با ولید بن عتبّه، والی یزید، اشاره کرد. امام حسین (ع) چشمه‌ای در منطقه ذی‌خشب داشت که امام سجاده (ع) تصمیم گرفت آن را برای پرداخت بدهی پدرش بفروشد. ولید فرستاده‌ای نزد امام سجاده (ع) فرستاد و از او خرید چشمه را درخواست کرد. امام سجاده (ع) نیز گفت آن را با قیمت بدهی پدرش، یعنی حدود هفتاد و چند هزار دینار طلا، می‌فروشد و ولید پذیرفت (قاضی نعمان، ۱۹۶۳: ۲۶۹/۳ و ۲۷۰؛ حموی، ۱۳۹۹: ۱۸۰/۴؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶: ۲۸۵/۳). البته باید یادآور شد داستان بدهی امام حسین (ع) و فروش چشمه به احتمال از دروغ‌پردازی راویان وابسته به جریان اموی است؛ وگرنه بعید است امام حسین (ع) پیش از شهادت، در برابر چنین مسئله‌ای واکنشی نشان نداده باشد.

تعاملات امویان با امام سجاده (ع) پس از یزید نیز، در دوره مروان، ادامه پیدا کرد. در منابع تاریخی اهل سنت، دو گزارش در این باره نقل شده است: نخست اینکه مروان پس از بازگشت امام سجاده (ع) به مدینه، مبلغ چهار هزار یا شش هزار دینار به ایشان قرض داد و به عبدالملک وصیت کرد آن را از امام (ع) پس نگیرد (ابن سعد، بی‌تا: ۲۱۴/۵ و ۲۱۵؛ ابوالفرج اصفهانی، بی‌تا: ۵۲/۵)؛ همچنین باید به سفارش مروان به ازدیاد نسل حسینیان اشاره کرد. در گزارشی بیان شده است مروان بن حکم به امام سجاده (ع) ازدواج مجدد را سفارش کرد؛ زیرا پس از جریان عاشورا امام سجاده (ع) تنها فرزند باقی‌مانده از امام حسین (ع) بود و فقط یک فرزند، آن هم از ام عبدالله، داشت. مروان به امام (ع) توصیه کرد اگر کنیزانی اختیار کند، امید است انشالله خداوند از آنها فرزندان دیگری بدهد که امتداد نسل امام حسین (ع)

باشند. امام (ع) در پاسخ بیان کرد مالی برای این کار در اختیار ندارد و مروان حاضر شد صد هزار درهم به حضرت قرض دهد. حضرت با آن کنیزانی گرفت و فرزندان از آنها به دنیا آمدند (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۳۷۴/۴۱؛ مزی، ۱۴۰۶: ۳۷۸/۲۰ و ۳۸۸؛ ذهبی، ۱۹۹۳: ۳۹۰/۴؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۱۲۲/۹). دو گزارشی که باتوجه به رفتار امویان و مروانیان با اهل بیت، درستی آنها بسیار بعید به نظر می‌رسد.

پیگیری امتداد این رفتار در ماجرای قیام حرّه نیز ممکن است. در این قیام که مدنیان، امویان را از مدینه اخراج کردند (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۴۱۵/۸ و ۴۱۶)، مروان از امام سجاده (ع) درخواست پناهندگی برای خانواده‌اش کرد که با موافقت امام همراه شد (طبری، ۱۴۰۳: ۳۷۲/۴). امام (ع) خانواده مروان را شامل فرزندان و همسر او، عایشه بنت عثمان بن عفان، بنابر اختلاف گزارش‌ها با همراهی فرزند یا فرزندانش، عبدالله یا «عبدالله و محمد»، (ابوالفرج اصفهانی، بی‌تا: ۵۳/۱) به طائف یا «ینبع» (طبری، ۱۴۰۳: ۳۷۲/۴) فرستاد (ابن قتیبه دینوری، ۱۴۱۰: ۲۳۰/۱ و ۲۳۱؛ طبری، ۱۴۰۳: ۳۷۲/۴ و ۳۷۹؛ ابوالفرج اصفهانی، بی‌تا: ۵۳/۱). پس از این جریان، مروان سپاسگزار امام (ع) شد (طبری، ۱۴۰۳: ۳۷۲/۴ و ۳۷۹) و به احتمال از همین روست که در جریان بیعت مسلم بن عقبه از مردم مدینه، مروان تلاش می‌کند برای امام سجاده (ع) امان بگیرد. در این ماجرا، مسلم امام سجاده (ع) را با هدف گرفتن بیعت برای یزید احضار کرد که امام (ع) در میان مروان و فرزندش، عبدالملک، نزد مسلم آمد. مسلم این رفتار را نوعی درخواست امان برداشت کرد و با رد آن، تنها علت تعرض نکردن به امام (ع) را توصیه‌های خیرخواهانه یزید نسبت به امام سجاده (ع) دانست (طبری، ۱۴۰۳: ۳۷۹/۴). این ماجرا از همراهی مروان با امام سجاده (ع) حکایت می‌کند.

امام سجاد (ع) و امویان نیز در گزارشی بیان می‌کند امام سجاد (ع) از شخصیت‌های محبوب نزد مروان بود (ابن سعد، بی‌تا: ۲۱۵/۵؛ ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۳۷۱/۴۱ و ۳۷۲؛ ذهبی، ۱۴۰۷: ۴۳۲/۶).

عبدالملک از همان آغاز، مانند پدرش مروان، با امام (ع) رویکردی تعاملی داشت. عبدالملک در ماجرای قیام حره شاهد این موضوع بود که امام سجاد (ع) به مادر او، عایشه/ام‌ابان دختر عثمان، پناه داد (ابوالفرج اصفهانی، بی‌تا: ۵۳/۱؛ طبری، ۱۴۰۳: ۳۷۲/۴)؛ از این رو از همان ابتدای به حکومت رسیدن، امام (ع) را تکریم می‌کرد. عبدالملک از امام تعریف می‌کرد و می‌گفت علی بن حسین فراتر از جایگاهی است که مردم برای ایشان قرار داده‌اند (بلاذری، ۱۹۵۹: ۱۰۳/۳).

در متنی که زهری گزارش کرده است، علی بن حسین (ع) در دمشق پیش عبدالملک رفت و او اثر سجده‌ها در پیشانی حضرت را بزرگ شمرد و از حضرت تعریف کرد. عبدالملک پس از گفت‌وگوهایی، از نیازهای مالی حضرت و علت آمدنش پرسید و وساطت او را برای کسانی که واسطه شده بود، پذیرفت و مبلغ هنگفتی در اختیار امام (ع) گذاشت (سیدبن طاووس، ۱۴۰۹: ۱۷۰ و ۱۷۱). افزون بر این نمونه، عبدالملک به امام کمک‌های مالی نیز می‌کرد. او برای امام مقرری وضع کرد (ابن شهرآشوب، ۱۳۷۶: ۳۰۲/۳ و ۳۰۳) و به امام اجازه داد صد هزار درهمی را که مختار هدیه داده بود، مصرف کند (ابن سعد، بی‌تا: ۲۱۳/۵؛ ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۳۷۷/۴).

کمک‌های مالی عبدالملک به همین جا ختم نشد. او تولی صدقات پیامبر (ص) و علی بن ابی طالب (ع) را با هم به امام سجاد (ع) واگذار کرد و حتی در برابر دیگر هاشمیان در این مسئله ایستادگی کرد (شیخ مفید، ۱۴۱۴: ۱۴۹/۲ و ۱۵۰؛ ابن شهرآشوب، ۱۳۷۶:

بخشی از این رفتارهای مناسب هم به ارتباطات حدیثی میان آن دو بازگشت دارد. منابع رجالی اهل سنت، مروان بن حکم را از مشایخ امام سجاد (ع) معرفی کرده‌اند (ابن ابی حاتم رازی، ۱۹۵۲: ۲۷۱/۸؛ ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۲۲۴/۵۷). مجموعه گزارش‌های نقل شده امام سجاد (ع) از مروان عبارت است از: گزارش مروان از پایان جنگ جمل و تقسیم غنائم بین مبارزان و مخالفت امام علی (ع) (حمیری، بی‌تا: ۱۳۲؛ شیخ صدوق، ۱۳۸۵: ۶۰۳/۲)؛ نوع برخورد امام علی (ع) در جنگ جمل با مجروحان و اسراء و فراریان (سعیدبن منصور، بی‌تا: ۳۳۷/۲ و ۳۳۸؛ بلاذری، ۱۹۵۹: ۲۶۲/۲)؛ چگونگی قتل طلحه در جنگ جمل (شیخ مفید، بی‌تا: ۲۰۴)؛ گزارشی درباره گفت‌وگوی عثمان و علی (ع) در موضوع تجمیع حج و عمره و همچنین متابعت برخی از مردم از نظر امام علی (ع) و مخالفت با عثمان (سلیمان بن داود طیالسی، بی‌تا: ۱۶؛ ابن ابی شیبه کوفی، ۱۴۰۹: ۳۷۴/۴ و ۳۷۵)؛ گزارشی درباره بی‌توجهی عایشه به حصر و قتل عثمان (قاضی نعمان، ۱۴۱۴: ۳۴۲/۱ و ۳۴۳).

به طور طبیعی، اینها بخشی از گزارش‌هایی است که از ارتباط میان امام سجاد (ع) و مروان ثبت شده است؛ ولی در میان همین گزارش‌های ثبت شده هم هیچ نکته منفی دیده نمی‌شود. به احتمال، همین ارتباطات مثبت بوده که به صورت مکرر در منابع اهل سنت نقل شده است و نشان می‌دهد میان این دو نفر رابطه‌ای محبت‌آمیز و احترام‌گونه بوده است (ابن سعد، بی‌تا: ۲۱۵/۵؛ ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۳۷۱/۴۱ و ۳۷۲؛ ذهبی، ۱۴۱۷: ۴۳۲/۶؛ صفدی، ۱۴۲۰: ۲۳۱/۲۰). حتی در این باره گفته شده است میان آنها دوستی قدیمی‌ای وجود داشت؛ البته با توجه به سن آن دو، کمی دقیق نمی‌نماید (طبری، ۱۴۰۳: ۳۷۲/۴). زهری در مقام یکی از شخصیت‌های نزدیک به

۳/۳۰۸). عبدالملک همچین در امور خلافت نیز با امام مشورت می‌کرد.

منابع تاریخی رجالی اهل سنت، عبدالملک مروان را نخستین خلیفه اسلامی می‌دانند که به دستور او ضرب سکه‌های اسلامی صورت گرفت. این اتفاق گویا در سال ۷۶ق/۶۹۵م به وقوع پیوست (ابن قتیبه، ۱۹۶۹: ۳۷۵). در این میان، برخی منابع مانند ابن عساکر (م. ۵۷۱ق/۱۱۷۵م) و ابن کثیر (م. ۷۷۴ق/۱۳۷۲م) گزارش کرده‌اند عبدالملک در این باره، امام سجاده (ع) را به دمشق فراخواند و از حضرت مشاوره گرفت و طرح ضرب سکه از امام سجاده (ع) بود (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۳۶۰/۴۱؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۱۲۲/۹). عبدالملک همچنین در قالب نامه‌ای، از امام درباره شهادت اهل ذمه بر خودشان پرسید که امام (ع) با ذکر حدیثی از پیامبر، به واسطه پدر و جدشان، آن را پاسخ داد (قاضی نعمان مغربی، ۱۹۶۳: ۵۱۴/۲).

اوج ارتباط عبدالملک و امام (ع) را در این گزارش می‌بینیم که عبدالملک بن مروان مایل بود یکی از دخترانش را به ازدواج امام سجاده (ع) درآورد؛ ولی امام (ع) از پذیرفتن آن خودداری کرد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶: ۴۲/۲). به احتمال، تکرار فراوان این گزارش در منابع اهل سنت که امام سجاده (ع) یکی از شخصیت‌های در کانون احترام و اکرام عبدالملک بن مروان بود نیز همین رفتارهای مناسب عبدالملک با امام سجاده (ع) بود (ابن سعد، بی‌تا: ۲۱۵/۵؛ ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۳۷۱/۴۱ و ۳۷۲؛ ذهبی، ۱۴۰۷: ۴۳۲/۶؛ صفدی، ۱۴۲۰: ۲۳۱/۲۰؛ یافعی، ۱۹۹۷: ۱۵۱/۱). البته به نظر می‌رسد نپذیرفتن پیشنهاد ازدواج از سوی امام، نشانه‌ای از آغاز اختلافات امام و امویان بوده است.

ب. تقابل امویان با امام سجاده (ع)

تعاملات امویان با امام سجاده همیشه نبود.

اواخر دوره عبدالملک شروع تقابلات آنها با امام است. گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهند پس از دوره‌ای، رویکرد عبدالملک با امام تغییر کرد. دوره‌ای که به احتمال، از اوایل دهه هشتاد و پس از جمع شدن فتنه ابن زبیر (م. ۷۲ق/۶۹۱م) بود؛ چه اینکه امویان از خطر زبیریان آسوده شدند و به تعامل و جلب رضایت علویان نیازی نداشتند. از این رو، با هر دو گروه علویان و زبیریان دشمنی داشتند و آنها را زیر نظر و فشار قرار می‌دادند؛ ولی احتمال قوی‌تر این است که شروع این تقابل را باید از اوایل دهه نود هجری قمری دانست. دوره‌ای که با مرگ محمد بن حنفیه در سال ۸۱ یا ۸۲ق/۷۰۰ یا ۷۰۱م و رهبری شیعیان از سوی امام سجاده (ع) آغاز شد.

گزارش‌هایی از جاسوسی عبدالملک از امام نقل شده است (ر.ک: کلینی، ۱۳۶۵: ۳۴۴/۵ و ۳۴۵). فشارها علیه امام شروع شده بود. عبدالملک هشام بن اسماعیل (۸۲ تا ۸۶ق/۷۰۱ تا ۷۰۵م)، پدر خانم خود را والی مدینه کرد. هشام با مخالفان اموی رفتار خوبی نداشت؛ برای مثال سعید بن مسیب (م. ۹۴ق/۷۱۳م) که مخالفت‌های او با امویان شناخته شده است، یکی از کسانی بود که هشام او را آزار می‌داد و اذیت می‌کرد (ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۸۶/۹). علی بن حسین (ع) یکی دیگر از کسانی بود که در کانون اذیت‌های هشام بود. در این باره، چندین گزارش نقل شده است (ر.ک: ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۸۶/۹)؛ ولی درباره علت آن گزارش مستقیمی نقل نشده است. طبیعی است این رفتارهای هشام بدون آگاهی عبدالملک نبوده است؛ از این روست که عبدالملک بن مروان هیچ‌گاه او را از قدرت خلع نکرد و ولایتش بر مدینه را تثبیت کرد. نمونه آشکاری وجود دارد که نشان می‌دهد هشام با دستور مستقیم عبدالملک مرتکب چنین رفتارهایی می‌شد و آن ماجرای روبه‌رو قرارداد زبیریان و هاشمیان در مدینه

است. نخست باید اشاره کرد براساس نقل منابع تاریخی، هشام به شدت ضد هاشمیان بود. او از مخالفان جریان هاشمی بود و عداوت و دشمنی خود را به آل‌البیت به صورت علنی اظهار می‌کرد (یعقوبی، بی‌تا: ۲۸۰/۲). او در خطبه‌های خود، علیه علی بن ابی طالب (ع) موضع می‌گرفت و شتم و سب حضرت می‌کرد (ابن سعد، بی‌تا: ۱۲۰/۵؛ ابن حبان، ۱۳۹۳: ۵۳۷/۵)؛ حتی دیگران را نیز به لعن حضرت مجبور می‌کرد (بلاذری، ۱۹۵۹: ۴۵۰/۹).

همین مواضع باعث شده بود عبدالملک هشام را ابزاری برای زیر فشار گذاشتن و کنترل کردن هاشمیان در مدینه قرار دهد که این امر فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی آنها را نشان می‌دهد؛ برای نمونه عبدالملک از موضوعی که در منابع سخنی از آن به میان نیامده است و به احتمال، مسائل سیاسی و فعالیت‌های زبیریان و علویان علیه امویان باشد، بسیار خشمگین شد. از این رو به هشام نامه نوشت آل علی و آل عبدالله بن زبیر را احضار کند و از آنها بخواهد شتم و سب علی (ع) و عبدالله بن زبیر کنند. هشام بن اسماعیل هم همین کار را کرد؛ ولی امام سجاد (ع) به علت بیماری یا تمارض در این جلسه حاضر نشد (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۶۸/۱۳؛ صفدی، ۱۴۲۰: ۳۱۹/۱۱).

به احتمال، شروع تقابل امویان با امام سجاد (ع) با سقوط خلافت عبدالله بن زبیر در مکه هم زمان بود؛ چه اینکه امویان از خطر زبیریان آسوده شدند و به تعامل و جلب رضایت علویان نیازی نداشتند؛ از این رو با هر دو گروه علویان و زبیریان دشمنی کردند و آنها را زیر نظر گرفتند و در فشار قرار دادند. البته به این احتمال نباید بی‌توجه بود که این مواضع و رفتارهای تند به جایگاه امامتی امام سجاد (ع) برای شیعیان بی‌ارتباط نبود. هم از این روست که عبدالملک از امام سجاد (ع)

می‌خواهد شمشیر رسول‌الله را برای او بفرستد. شمشیری که در نگاه شیعیان یکی از علائم امامت و رهبری است و امام سجاد (ع) مدعی آن بود (صفار، ۱۴۰۴: ۱۹۴ تا ۲۱۰). این درخواست عبدالملک با واکنش امام روبه‌رو شد و عبد الملک در نامه‌ای، حضرت را تهدید کرد و وعده داد مقرری امام را از بیت‌المال قطع خواهد کرد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶: ۳۰۲/۳ و ۳۰۳).

همین نگرانی‌های عبدالملک باعث شد سرانجام، امام را به شام احضار کند و این احضار به احتمال در اوایل دههٔ نود قمری بود. مأموران عبدالملک به دستور او امام را با چندین نگهبان از مدینه به شام بردند که زهری (م. ۱۲۴ق/۷۴۲م)، از شاگردان و درباریان معروف اموی، واسطهٔ امام و عبدالملک شد. او به عبدالملک گفت علی بن‌الحسین آن طوری که تو گمان می‌کنی نیست و به خود و کار خویش مشغول است؛ یعنی در فکر به دست آوردن خلافت و فعالیت علیه حکومت نیست (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۳۷۲/۴۱ و ۳۷۳؛ ابن حمزه طوسی، ۱۴۱۲: ۳۵۳ و ۳۵۴).

با وجود همهٔ فشارهای عبدالملک، او توانایی از بین بردن امام را نداشت. شاید از این نظر که نمی‌توانست از امام حرکت جدی ببیند و تنها علائم و شواهد فعالیت‌های مخفیانهٔ امام به او گزارش می‌شد؛ یا به علت تجربه‌ای که از آل ابی سفیان دیده بود. عبدالملک با نامه‌ای که به حجاج بن یوسف ثقفی (م. ۹۵ق/۷۱۴م) نگاشت، از او خواست از ریختن خون آل ابی طالب بر حذر باشد؛ زیرا بنی‌حرب (سفیان) برای همین مسئله ملک و پادشاهی را از دست دادند (بلاذری، ۱۹۵۹: ۲۳۳/۷؛ یعقوبی، بی‌تا: ۳۰۴/۲؛ مسعودی، ۱۴۰۴: ۱۷۰/۳).

این تقابل در دورهٔ ولید نیز همچنان ادامه پیدا کرد. ولید در دورانی که خلیفه بود، با دو دختر از نواده‌های

امام حسن (ع)، یعنی عموزاده‌های امام سجاده (ع)، ازدواج کرد: نخست با زینب دختر حسن مثنی (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۳۶۸/۲۷ و ۱۶۸/۶۹) و دیگر با نفیسه^۱ دختر زیدبن حسن مثنی. با این حال با هاشمیان و به طور ویژه علیه امام سجاده (ع) رفتارهای تنیدی داشت. او دشمنی و کینه عجیبی به امام علی (ع) و فرزندان ایشان داشت. از این روی سنت معاویه، یعنی لعن و شتم علی (ع) را با جدیت ادامه داد. او در ایام خلافت خود به طور رسمی علی بن ابی طالب را لعن می‌کرد و او را «لُص بن لُص»، دزد فرزند دزد، خطاب می‌کرد (ابن ابی‌الحدید، ۱۹۵۹: ۵۸/۴؛ ابن حمدون، ۱۹۹۶: ۲۵۱/۳). در ادامه همین دشمنی‌ها، فشارهای بسیاری نیز بر هاشمیان وارد می‌کرد. او حقوقی را که تا پیش از آن خلفا در حق بنی‌هاشم مراعات می‌کردند، رعایت نکرد و همان‌ها را قطع کرد (ابشیهی، بی تا: ۷۷۹/۲).

در مسائل سیاسی نیز ولید هاشمیان را به شدت زیر فشار قرار داد. او در ظاهر با حسن مثنی که پدر خانمش به شمار می‌آمد، ارتباطات خوبی داشت؛ ولی این تا زمانی ادامه یافت که به اخبار فعالیت‌های سیاسی او با عراقیون آگاه نشده بود (بیهقی، ۱۴۱۰: ۴۳۴/۱؛ ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۶۶/۱۳)؛ پس از آگاهی به طور کامل او را زیر فشار قرار داد و حبس کرد و به والی خود در مدینه دستور داد به او تازیانه بزند (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۶۶/۱۳ و ۶۵/۱۳؛ مزنی، ۱۴۰۶: ۹۳/۶؛ ذهبی، ۱۹۹۳: ۴۸۵/۴ و ۴۸۶/۴). ولید پس از شرکت حسن در قیام عبدالرحمان بن اشعث و شکستش، او را با سم به قتل رساند.^۳ همچنین عثمان بن حیان موری (۹۶ تا ۹۷ ق/۷۱۳ تا ۷۱۵ م)، والی او در مدینه، به دو فرزند حسن آزار می‌رساند و آنها را اذیت می‌کرد (بلاذری، ۱۹۵۹: ۸۲/۳ و ۸۳؛ ابن حمدون، ۱۹۹۶: ۴۰/۲).

ولید همچنین ابوهاشم (م. ۹۸ ق/۷۱۷ م)، فرزند

محمد بن حنفیه (م. ۸۲ ق/۷۰۱ م)، را به همین جرم محبوس کرد؛ ولی پس از اینکه مطمئن شد فعالیتی ندارد، با او با احترام رفتار کرد (اخبارالدوله العباسیه، ۱۷۴ و ۱۷۵؛ بلاذری، ۱۹۵۹: ۲۷۲/۳ و ۲۷۳). البته گویا فعالیت‌های مشکوک ابوهاشم باعث شد ولید موفق نشود او را تحمل کند؛ از این رو او را با سم به قتل رساند.^۴ عون، دیگر فرزند محمد بن حنفیه، نیز با بی‌مهری ولید روبه‌رو شد. دختر عون با یزید بن عبدالملک ازدواج کرد و از این بابت مال فراوانی به عون رسید. ولید با تنیدی با این ماجرا برخورد کرد و به قاضی خود در مدینه دستور داد ازدواج فسخ شود و اموال ستانده شود و در صورت بازپرداخت نکردن، به آنها تازیانه زده شود (ابوالفرج اصفهانی، بی تا: ۴۲۹/۴ و ۴۳۰؛ ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۴۱/۶۶ و ۴۲).

همچنین باید به رفتارهای ولید با علی بن عبدالله بن عباس (م. ۱۱۷ یا ۱۱۸ ق/۷۳۵ یا ۷۳۶ م) اشاره کرد. او نزد عبدالملک بن مروان محترم بود؛ ولی وقتی با مطلقه عبدالملک، یعنی ام‌ابیها دختر عبدالله بن جعفر، ازدواج کرد و فعالیت‌های تبلیغاتی علیه امویان را شروع کرد، با خشم ولید روبه‌رو شد (بلاذری، ۱۹۵۹: ۷۸ تا ۷۷). علی بن عبدالله دوبار در دوران ولید تازیانه خورد؛ یکی برای همین ازدواجش با مطلقه عبدالملک و دیگری به علت فعالیت‌های سیاسی که ضد امویان انجام می‌داد (اخبارالدوله العباسیه، ۱۳۸ و ۱۳۹؛ ذهبی، ۱۹۹۳: ۲۸۵/۵).

این فشارهای ولید به طور ویژه برای امام سجاده (ع) نیز وجود داشت. در بحث صدقات که از منابع مالی مهم امام سجاده (ع) بود، در دوره ولید صدقات امام علی (ع) به عهده حسن مثنی (م. اواخر دهه نود ق/اواخر دهه نخست سده هشتم م) واگذار شد (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۶۵/۱۳؛ مزنی، تهذیب‌الکمال، ۹۲/۶ و ۹۳). ابن‌عنه (م. ۸۲۸ ق/۱۴۲۵ م) گزارش می‌کند امام سجاده (ع) با حسن مثنی منازعه کرد که صدقات را

نتیجه

این مقاله رابطه امویان با امام سجاد (ع) را بررسی کرد و تلاش کرد نشان دهد خلفای اموی با امام سجاد (ع) چه رابطه‌ای داشتند. این تلاش براساس ایده‌پردازی و برپایه داده‌های موجود پی گرفته شد؛ به این معنای که وقتی داده‌های مرتبط با موضوع، بررسی می‌شوند ابتدا به طور کامل آشفته و ناهماهنگ به نظر می‌رسند؛ ولی دقت در آنها نظمی تاریخی از نظر زمان را نشان می‌دهد. نظریه‌ای که در حل تناقض‌ها و تضادهای جدی در گزارش‌های مرتبط با امام سجاد (ع) و امویان راهی درخور توجه ارائه می‌کند؛ همچنین وجه جمعی در راستای نظریه‌های مطرح شده درباره موضوع مطرح می‌کند. نظریه‌هایی که از سویی، شیعیان بر همراهی نکردن امام (ع) با امویان اصرار دارند و از سوی دیگر، اهل سنت و مستشرقانی که در نقطه مقابل قرار دارند. در واقع در این پژوهش، پژوهش‌کننده در مقام ارائه نظریه‌ای است که اگر در گزارش‌های تاریخی نظمی الگویی وجود داشته باشد، آن الگو می‌تواند معیاری برای تحلیل فنی‌تر و دقیق‌تر گزارش‌ها باشد.

موضوع این مقاله به شناخت هویت اجتماعی تشیع در نیمه دوم سده نخست قمری بازگشت دارد. موضوعی بسیار بااهمیت که فهم فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی شیعیان در پرتو رفتارهای حاکمیت با امام به شکل درخور توجهی باز بسته به آن است.

بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد یک‌دست و هماهنگ دانستن رویکرد امویان امکان‌پذیر نیست. این شواهد نشان می‌دهند از دوره یزید و مروان تا بخشی از دوران خلافت عبدالملک، نوعی رویکرد در ارتباط امویان با امام سجاد (ع) درخور ارائه است و از بخشی‌هایی از دوره عبدالملک و پسرش ولیدبن عبدالملک رویکردی دیگر. در رویکرد نخست، رفتار

از او بازپس گیرد؛ ولی با به سرانجام نرسیدن ماجرا، امام (ع) موضوع را رها کرد (ابن‌عنه، ۱۹۶۱: ۹۹). تولی صدقات همچنان دست حسن مثنی بود؛ تا اینکه به علت مسائلی، به احتمال فعالیت‌های ضد حاکمیتی حسن مثنی و ارتباطات مشکوک او با عراقیان (بیهقی، ۱۴۱۰: ۴۳۴/۱؛ ابن‌عساکر، ۱۹۹۵: ۶۶/۱۳)، ولید همه صدقات رسول‌الله و امیرالمؤمنین (ع) را دوباره به امام سجاد (ع) واگذار کرد (شیخ مفید، ۱۴۱۴: ۱۴۹/۲ و ۱۵۰). با این حال، گویا بخشی از صدقات همچنان دست حسن مثنی و فرزندانش باقی ماند.^۶ در واقع، حاکمیت به علت همین چالش‌ها و از سر ناچاری، بخشی از صدقات را به امام سجاد (ع) وگذار کرد و بخشی را در دست فرزندان حسن قرار داد؛ حتی وقتی امام سجاد (ع) در بخشی از صدقاتی که به‌عهده داشت با یکی از فرزندان امام‌علی (ع) اختلافاتی پیدا کرد، اطرافیان به حضرت پیشنهاد کردند نزد ولید رود و طرح مسئله کند تا مشکل برطرف شود. این پیشنهاد در مکه و در یکی از سال‌هایی مطرح شد که ولید به حج مشرف شده بود؛ اما امام این پیشنهاد را رد کرد (شیخ صدوق، ۱۳۸۵: ۲۳۰/۱؛ ابن‌شهر آشوب، ۱۳۷۶: ۳۰۸/۳). گویا بنای حضرت بر دوری از ولید بود. تقابلات امویان با امام سجاد (ع) به جایی رسیده بود که امام از حسن مثنی دفاع می‌کرد. حسن علیه امویان فعالیت‌های جدی داشت و ولید به والی خود عثمان‌بن حیان مری (۹۴ تا ۹۶ ق/۷۱۳ تا ۷۱۵ م) دستور داد حسن مثنی را احضار کند و در حضور مردم صد ضربه تازیانه بزند. امام سجاد (ع) برای رهایی و نجات حسن به او کمک کرد.^۷ سرانجام ولید و امویان، امام سجاد (ع) را تحمل نکردند و ایشان را مانند دیگر هاشمیان مخالف، مسموم کردند و به شهادت رساندند (شیخ صدوق، ۱۹۹۳: ۹۸؛ ابن‌شهر آشوب، ۱۳۷۶: ۳۱۱/۳).

امیرالمومنین در دست حسینیان و شخص حسن مثنی و فرزندان او بوده است.

۶. برای واگذاری صدقات به امام، تعیین زمان مشخصی ممکن نیست؛ ولی اگر بنا بر احتمالی که مطرح شد، علت سلب مسئولیت از صدقات را فعالیت‌های سیاسی حسن مثنی بدانیم، واگذاری صدقات به امام حوالی سال‌های ۸۲ تا ۸۶ ق/۷۰۱ تا ۷۰۵ م بوده است؛ زیرا در دوران ولایت هشام بن اسماعیل بر مدینه، عبدالملک او را مأمور توییح و مؤاخذه حسن برای آن مسائل می‌کند.

۷. (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۱۳/۶۵ و ۶۶؛ مزی، ۱۴۰۶: ۶/۹۳؛ ذهبی، ۱۹۹۳: ۴/۸۵ و ۸۶؛ ابن حمدون، ۱۹۹۶: ۸/۴۴). البته این گزارش به گونه دیگری در منابع تکرار شده است؛ به این صورت که این ماجرا در دوران عبدالملک بن مروان والی او، هشام بن اسماعیل، اتفاق افتاده است (بیهقی، ۱۴۱۰: ۱/۴۳۴؛ ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۱۳/۶۶؛ مزی، ۱۴۰۶: ۶/۹۳؛ ذهبی، ۱۹۹۳: ۴/۸۵ و ۸۶؛ ذهبی، ۱۴۰۷: ۶/۳۲۹ و ۳۳۰). برخی از مورخان و تراجم‌نگاران، صورت نخست یعنی اتفاق ماجرا در دوران ولید (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۱۳/۶۶) و برخی دیگر قرائت دوم یعنی اتفاق ماجرا در دوران عبدالملک (مزی، ۱۴۰۶: ۶/۹۲ و ۹۳) را پذیرفته‌اند.

کتابنامه

الف. کتاب

۱. ابشیهی، (بی‌تا)، المستطرف فی کل فن مستطرف، بی‌جا: دار و مکتبه الهلال.
۲. ابن ابی الحدید، (۱۹۵۹م)، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمدابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار احیاءالکتب العربیه.
۳. ابن ابی حاتم رازی، (۱۹۵۲م)، الجرح و التعديل، دکن: مطبعه مجلس دائره المعارف العثمانیه.
۴. ابن ابی شیبہ کوفی، عبدالله بن محمد، (۱۴۰۹ق)، المصنف، تحقیق سعیداللحام، بیروت: دارالفکر.
۵. ابن اثیر، عزالدین ابن الاثیر، (۱۹۶۵م)، الکامل فی التاریخ، بیروت: دار صادر.

مناسب امویان را با امام شهادیم که علت آن به احتمال، درگیری با زبیریان و رهبری شیعیان توسط محمد بن حنفیه و در حاشیه بودن و کمتر شناخته شده بودن امام سجاد(ع) است. دوره دوم تقابل آنها با امام است که به طور عمده، به رهبری امام سجاد(ع) میان شیعیان و علویان بازگشت دارد.

این نظریه با نظریه‌های مشهور در تحلیل جایگاه سیاسی امام سجاد(ع) در تقابل است. نظریه‌ای میانه در نظری که تلاش برای همراهی و رفتار مناسب امویان با امام را تثبیت کند و نظری که بر اساس مبانی کلامی، تلاش می‌کند مواجهه‌ای تقابلی ترسیم کند.

پی‌نوشت

۱. گفتنی است مادر نفیسه، لبابه بنت عبدالله بن عباس بود که پیش از ازدواج با زید بن حسن، همسر عباس بن علی(ع) بود که در کربلا شهید شد (ابی نصر بخاری، ۱۹۶۲: ۲۹).
۲. (اخبارالدوله العباسیه، ۱۷۵).
۳. (ابن عنبه، ۱۹۶۱: ۱۰۰ و ۱۰۱). البته اگر سال وفات حسن مثنی ۹۷ ق باشد (ابن حجر، ۱۴۰۴: ۲/۲۳۰)، او در ایام خلیفه بودن سلیمان بن عبدالملک از دنیا رفته است نه در دوران ولید بن عبدالملک. نکته‌ای که مصحح عمدالطالب در پاورقی همین بخش یادآوری کرده است.
۴. (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۳۲/۲۷۵). ناگفته نماند گزارش‌هایی از قتل ابوهاشم به دست سلیمان بن عبدالملک نیز بیان شده است (ابن عساکر، ۱۹۹۵: ۱۹/۳۷۷).
۵. توجه به این نکته از این روی است که در منابع تاریخی گزارش‌هایی نقل شده است که پس از حسن مثنی پسرش عبدالله محض، یعنی عبدالله بن حسن بن حسن(ع)، متولی صدقات بود و حتی زید، فرزند امام سجاد(ع)، در این موضوع با او منازعه‌ای داشت (ابن عنبه، ۱۹۶۱: ۱۰۲). حتی گفته شده است فرزند دیگر حسن مثنی، یعنی زید بن حسن بن حسن(ع) (م. حدود ۱۲۰ ق/۷۳۸م)، نیز عهده دار تولی صدقات امیرالمومنین(ع) بود (ابن حجر، ۱۴۰۴: ۳/۳۵۰). از این رو به احتمال قسمتی از صدقات

۱۹. ابوالفرج اصفهانی، (بی تا)، الاغانی، بیروت: دار احیاء.
۲۰. ابی نصر بخاری، ابی نصر سهل بن عبدالله، (۱۹۶۲م)، سر السلسله العلویه، تحقیق محمدصادق بحر علوم، نجف: المطبعه الحیدریه.
۲۱. اتان کلبرگ، (۱۳۸۵)، مدخل علی بن حسین، ضمن کتاب تصویر امامان شیعه در دائره المعارف اسلام، قم: شیعه شناسی.
۲۲. أخبار الدوله العباسیه، مؤلف مجهول، تحقیق عبدالعزیز الدوری و عبدالجبار المطلبی، بیروت: دار الطلیعه للطباعه و النشر.
۲۳. بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر، (۱۹۵۹م)، انساب الاشراف، تحقیق حمیدالله، مصر: دارالمعارف.
۲۴. بیهقی، أحمد بن حسین، (بی تا)، السنن الکبری، بیروت: دارالفکر.
۲۵. -----، (۱۴۱۰ق)، شعب الایمان، تحقیق ابی هاجر محمد السعید بن بسیونی زغلول، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲۶. جعفریان، رسول، (۱۳۹۰)، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه علیهم السلام، تهران: علم.
۲۷. حمیری قمی، (بی تا)، قرب الاسناد، تحقیق مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث، قم: مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث.
۲۸. ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، (۱۹۹۳م)، سیرالاعلام النبلاء، تحقیق شعیب الارنؤوط، بیروت: الرساله.
۲۹. -----، (۱۴۰۷ق)، تاریخ الإسلام، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتب العربی.
۳۰. سعید بن منصور بن شعبه الخراسانی المکی، (بی تا)، سنن سعید بن منصور، تحقیق حبیب الرحمن الأعظمی، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۶. ابن جوزی، (۱۴۱۲م)، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، تحقیق محمد و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۷. ابن حبان، محمد بن حبان بن احمد ابی حاتم تمیمی، (۱۳۹۳ق)، الثقات، بیروت: الکتب الثقافیه.
۸. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی بن حجر، (۱۴۰۴ق)، تهذیب التهذیب، بیروت: دارالفکر.
۹. ابن حمدون، (۱۹۹۶م)، التذکره الحمدونیه، تحقیق احسان عباس و بکر عباس، بیروت: دار صادر للطباعه و النشر.
۱۰. ابن حمزه طوسی، (۱۴۱۲ق)، الثاقب فی المناقب، تحقیق علوان، قم: انصاریان.
۱۱. ابن سعد، محمد بن سعد، (بی تا)، الطبقات الکبری، بیروت: دار صادر.
۱۲. ابن شهر آشوب، ابی عبدالله محمد بن علی، (۱۳۷۶ق)، مناقب الابی طالب، نجف: المکتبه الحیدریه.
۱۳. ابن عساکر، (۱۹۹۵م)، تاریخ مدینه دمشق، تحقیق علی شیری، بیروت: دارالفکر.
۱۴. ابن عنبه، جمال الدین احمد بن علی الحسینی، (۱۹۶۱م)، عمدہ الطالب فی انساب الابی طالب، تحقیق محمد حسن ال الطالقانی، نجف: منشورات المطبعه الحیدریه.
۱۵. ابن قتیبه، ابی محمد عبدالله بن مسلم، (۱۹۶۹م)، المعارف، تحقیق ثروت عکاشه، مصر: دارالمعارف.
۱۶. -----، (۱۴۱۰ق)، الامامه و السیاسه، تحقیق شبیری، بیروت: دارالأضواء.
۱۷. -----، (۱۹۶۰م)، اخبار الطوال، تحقیق عبدالمنعم عامر، قاهره: داراحیاء الکتب العربی.
۱۸. ابن کثیر، (۱۴۰۸ق)، البدايه و النهايه، تحقیق علی شیری، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

۴۳. مزنی، یوسف‌بن عبدالرحمان، (۱۴۰۶ق)، تهذیب‌الکمال فی اسماء الرجال، تحقیق بشار عواد معروف، بیروت: الرساله.
۴۴. مسعودی، (بی‌تا)، التنبيه والإشراف، بیروت: دار صعب.
۴۵. -----، (۱۴۰۴ق)، مروج‌الذهب و معادن‌الجوهر، ج ۲، قم: منشورات دارالهجره.
۴۶. یافعی، ابی‌محمد عبد‌الله بن اسعد بن علی بن سلیمان، (۱۹۹۷م)، مرآة الجنان و عبرة اليقظان، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۴۷. یاقوت حموی، (۱۳۹۹ق)، معجم‌البلدان، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴۸. یعقوبی، أحمد بن أبی‌یعقوب، (بی‌تا)، تاریخ‌الیعقوبی، قم: فرهنگ‌أهل‌بیت(ع).
ب. مقاله
۴۹. حسینی، سیدغلامحسین، (۱۳۸۱)، سرفصل‌هایی از حرکت سیاسی امام‌سجاد(ع) در نهضت کربلا، مجله حکومت اسلامی، ش ۲۶، ص ۳۷۶ تا ۴۰۸.
۵۰. درخشه، جلال درخشه و جبار شجایی، (بهار ۱۳۹۴)، اصول سیاست خارجی در سیره سیاسی امام‌سجاد(علیه‌السلام)، فصل‌نامه سیاست، شماره ۳۳، ص ۴۳ تا ۶۲.
۵۱. رکابیان، رشید، (۱۳۹۳)، اندیشه سیاسی امام‌سجاد(ع)، پژوهش‌نامه تاریخ، ش ۳۷، ص ۱۷ تا ۴۰.
۵۲. رنجبر، محسن، (۱۳۸۰)، مواضع امام‌سجاد(ع) پس از واقعه کربلا، معرفت، شماره ۴۰، ص ۲۳ تا ۳۳.
۵۳. میرزایی، عباس، (زمستان ۱۳۹۹)، اعتبارسنجی تاریخی گزارش‌های شیعی در مقایسه با گزارش‌های تاریخی اهل سنت؛ مطالعه موردی گزارش‌های مرتبط با تعاملات امام‌سجاد(ع) و عبدالملک بن مروان، مجله تاریخ اسلام.
۳۱. سلیمان‌بن داود الطیالسی، (بی‌تا)، مسند أبی‌داود الطیالسی، بیروت: دارالمعرفه.
۳۲. سیدابن طاووس، علی‌بن موسی، (۱۴۰۹)، فتح‌الأبواب، تحقیق حامد‌الخفاف، بیروت: مؤسسه آل‌البیت(ع) لإحياء التراث.
۳۳. شیخ‌صدوق، محمد بن علی بن‌الحسین بن بابویه‌القمی، (۱۹۹۳م)، الاعتقادات فی دین‌الإمامیه، تحقیق عصام عبدالسید، ج ۲، بیروت: دارالمفید للطباعة و النشر.
۳۴. -----، (۱۳۸۵ق)، علل‌الشرائع، تحقیق بحر‌العلوم، النجف: المكتبه الحیدریه.
۳۵. شیخ‌مفید، (بی‌تا)، الجمال، قم: مكتبه‌الداوری.
۳۶. -----، (۱۴۱۴ق)، الارشاد فی معرفه حجج‌الله علی‌العباد، تحقیق مؤسسه ال‌بیت(ع)، ج ۲، بیروت: دارالمفید.
۳۷. صفار، محمد بن‌الحسن بن‌فروخ، (۱۴۰۴ق)، بصائر‌الدرجات، تحقیق میرزا حسن کوچه‌باغی، تهران: مطبعه‌الأحمدی.
۳۸. صفدی، صلاح‌الدین ابوالصفاء خلیل‌بن‌ایبک بن‌عبدالله سیفی، (۱۴۲۰ق)، الوافی بالوفیات، تحقیق احمد الارناؤوط و ترکی مصطفی، بیروت: دار احیاء التراث.
۳۹. طبری، محمد بن‌جریر، (۱۴۰۳ق)، تاریخ‌الطبری، بیروت: الأعلمی للمطبوعات.
۴۰. قاضی‌نعمان، ابی‌حنیفه‌النعمان بن‌محمد التمیمی، (۱۹۶۳م)، دعائم‌الإسلام، تحقیق آصف بن علی‌أصغر فیضی، قاهره: دارالمعارف.
۴۱. -----، (۱۴۱۴ق)، شرح‌الانخبار فی فضائل‌الائمة‌الاطهار، تحقیق محمد حسینی جلالی، قم: الاسلامی.
۴۲. کلینی، (۱۳۶۵ش)، کافی، تحقیق علی‌اکبر غفاری، ج ۵، تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.